

Larawan ng Cama-cama Bilang Filipino: Ang Imahen ng Nacion ni Adelina Gurrea (Portrait of the Cama-cama as Filipino: Adelina Gurrea's Image of Nacion)

Arbeen Regalado Acuña

University of the Philippines Diliman

ABSTRACT

Adelina Gurrea's "La Leyenda del Cama-cama," a framed story in *Cuentos de Juana* tells how the relationship of the boy Ino-Dactu and the heron Mahamut eventually led to the existence of the cama-cama, a dwarf that is half-human and half-heron. By initially studying the main characters of the story subjected to analysis, this paper explores the idea of the *nacion* expressed in Gurrea's cama-cama, interpreted as the conclusion of the implicit *dungan* contest between Ino-Dactu and Mahamut—with the former depicting the flitting Filipino [identity] that changes from time to time and the latter embodying the anxiety of foreign influence and perhaps the [passive] aggression of colonialism, fondly called benevolent assimilation. Like the spectre of comparisons, the human-heron hybrid, heirs of Ino-Dactu and Mahamut born during the Philippine pre-colonial period, continues to haunt and to shape the neo-colonial present's *nacion*—as institutions of the country remain possessed by the modern cama-cama.

Keywords: Philippine Literature in Spanish, *dungan*, nationalism, colonialism, hybridity, legend

Kung ang mga makapangyarihang tamawo ang lamanlupang nagkukuwadro at nagbabanghay (*frame*) sa mga hanggahan ng *Cuentos de Juana*¹ at tampok ang mga ito sa mga kuwentong nasa magkabilang dulo ng aklat (Lucero, *Kritika* 112), ang lamanlupang "mabuti" (kung ang pakahulugan sa "mabuti" ay hindi nananakit o hindi naghahangad ng masama) ang nasa sentro ng kuleksyon ni Adelina Gurrea: ang duwendeng cama-cama. Ayon kay Magos, maaaring maging mabait o makulit ang duwendeng ito. Nagdadala ito ng mamahalin o masusuwerteng bagay tuwing nagpapakabait, samantalang nangungurot ito o nanggugulo ng pagkakaayos ng mga gamit kapag nangungulit (57).

Sa “La Leyenda del Cama-cama” ni Gurrea, binubuo ng mga bahagi ng tao at ng tagak ang duwende. Salikmata (*invisible*) ito tulad ng ibang lamanlupa, pero hindi ito “masama” tulad ng aswang (Gurrea 247). Sisikapin ng papel na itong ipakita kung papaano umusbong ang cama-cama at sumagisag sa konsepto ng pagbubuo ng *nacion*² ni Gurrea. Susuriin ang mga pangunahing tauhan ng kuwento: ang batang Malayong si Ino-Dactu at ang tagak na si Mahamut, at kung paano ilarawan ng una ang nagbabagong Filipino at ng huli ang mabisang ahente ng kolonyalismo. Sa kabila ng paunang palagay na ito, matutunghayang hindi madaling mapirmi ang bata at tagak, lalo nang magkaroon sila ng mga supling na patuloy na umaangkop sa mga pagbabago sa kapuluan.

BUOD NG ALAMAT

Ikinuwento ni Juana sa pitong taong gulang na batang babaeng Tagapagsalaysay at sa bunsong kapatid nitong si Luis ang pinagmulan ng cama-cama nang may makita sila sa lupang kakaibang bakas na alanganing mula sa ibon. Nasa labas si Juana at ang mga bata para mamitas ng bulaklak at magtahi ng kuwintas na iaalay sa Birhen. Sa pagitan ng kanilang paghahanda, ikinuwento ni Juana ang alamat (sa bahaging ito, sa salin ni Palabrica ang citation ng pahinasyon):

Sadyang makulit si Ino-Dactu, anak ng kapita-pitagang Bisayang pinuno ng isang tribu sa Negros. Binibiro ng batang ito ang sinuman o anumang makukursunadahan, at dumating sa puntong isinumbong na siya sa kaniyang ama ng komunidad. Nagpakumbaba ang bata at humingi ng tawad sa mga nagambala. Naglakwatsa siya isang araw para makipagsapalaran pero naligaw sa kasukalan ng gubat. Muntik nang makain ng buwaya hanggang iligtas siya mula rito ng isang tagak na nagsasalita. Sinamahan nito ang bata, ginabayan hanggang makabalik sila sa pamayanan. (240-254)

Tumambad sa bata ang trahedyang sinapit ng kaniyang tribu: wasak na ang lahat at wala na ang mga mahal niya sa buhay. Kasamang napahamak ang mga magulang niya. Tumangis si Ino-Dactu sa mga balahibo ng tagak at nakabuo ng kuwintas na perlas ang mga luha. Tinatagan ng bata ang loob. Kasama ng tagak at iba pang kaalyadong hayop, humanap sila ng himpilan o kuta (headquarters) kung saan sila nagplano at nagtokahan ng gawain. Naglayag sila at tinawid maging ang Karagatang India at Dagat Sulu hanggang marating ang kinaroroonan ng mga magulang. Nalaman ng pangkat ni Ino-Dactu na namatay na ang ama niya at bihag ng sultan ang ina sa Jolo. Hindi sumuko ang batang Malayo at ang mga kaibigang hayop sa pagliligtas sa ina.

Muntik nang matamaan ng palaso si Ino-Dactu nang makaharap ang sultan at ang mga kawal nito, pero napigilan ang mga ito ng salamangka ng mahiwagang kuwintas ni Mahamut (255-272).

Sa kalaunan, si Hamabul, ang pinsan ni Ino-Dactu, ang nakapagligtas sa ina at muling nakapagbagong-tatag sa tribu—naging lubos ang pagpapalakas na ito sa tulong ng mga mahika ng mga perlas ni Mahamut. Pansamantala lang sana ang pamumuno ni Hamabul, pero hiniling at iginiit ni Ino-Dactu na maging malaya sa mga batas ng tao. Nais maging tagak ng bata. Hindi gaanong nagkaroon ng epekto ang mahika ng huling perlas ni Mahamut, kaya naging tao-at-tagak si Ino-Dactu. Naging ninuno siya ng mga cama-camang nabuhay nang “maligaya” kasama ng kanilang magulang. Kinalimutan na nila ang kinang ng perlas at nabuhay nang napakasaya (272-290).

KONSEPTO AT PALIGSAHAN NG DUNGAN

Mahalaga ang “dungan” (madalas itinutumbas sa salitang “kaluluwa”) sa pag-unawa sa mga katangian at pagkatao ng mga Filipino. Ang konseptong ito ang pangunahing gagamitin bilang susi sa pagbabanghay at pagsusuri sa “La Leyenda del Cama-cama.” Bukod sa pagiging espiritu, nagsisilbi din itong kakambal (“double” o “alter-ego”), tagapagbantay (“guardian angel”) at lakas ng loob (“will power”), ayon kay Magos. Hindi nakikita ang dungan pero maaari itong lumisan nang kusa at magkatawang-insekto (o anumang kakayaning anyong-hayop) habang natutulog ang katawang-tao. Mahina ang dungan ng mga sanggol matapos lumabas sa sinapupunan, at maaaring maiwan ang mga bahagi nito sa ere; at para maibabalik ang mga kumalas na bahagi, dapat isagawa ang isang ritwal. Sabay ang paglaki ng dungan at ng katawang tinatahanan nito nang pansamantala dahil maaari itong mapalayas o masuyo pabalik. Napahihina rin ito at napalalakas, nabibihag at napakakawalan ng mga entidad na may natatanging kakayahan—tulad ng babaylan at ng engkanto. May kinalaman ang ideya ng dungan sa pangkalahatang kalagayan, kalusugan, at maging kamatayan ng tao (47-49).

Ayon kay Aguilar, malakas-ang-loob, maimpluwensiya, at may pambihirang kakayahan ang mga may “mataas” na dungan. Metaporiko ang taas na ito, pero kadalasa’y may kinalaman sa aktuwal na taas, tulad ng matutunghayan tuwing may nabibiktima ng “usug.” Karaniwang mga munting sanggol ang nauusug, dahil natatakot ito sa “taas” ng taong di-kilala na kadalasa’y may mas malakas na dungan. Naiiyak, nasusuka o sumasakit ang tiyan ng batang nausug, kaya para protektahan ito, nilalagyan ito ng laway ng taong “mataas” (28). Sa mga may sapat na gulang, sukatan ang dungan sa tunggalian ng kapangyarihan. Sa pambobola o sa panghihipo, maaaring manakaw ang

katangian ng ibang tao. Kinatatakutan at iginagalang ang mga may mataas na dungan. “Dunganon” ang tawag sa kanila. May kinalaman din ang taas ng dungan sa pakikipag-ugnayan sa mundo ng mga espiritu. Kaya nagtatagumpay ang mga datu dahil kinikilingan sila ng mundong di-nakikita. Ang paligsahan ng dungan kung gayon ang nagtatakda ng mga katayuan sa sambayanan. Sa pagtanggap o pagkunsinti sa anumang kahinatnan ng paligsahang ito, nababawasan ang panlipunang tunggalian (29), pero pansamantala at hindi ganap dahil tiyak na may hahamon sa dominanteng dunganon, at ang makapagpapabagsak sa kaniya ang tatanghaling nagwagi sa naturang paligsahan.

PAGLALARAWAN: ANG DALAWANG KALAHOK

Nagkakaroon ng tagisan ng dungan ang dalawang madalas magkasama (Magos 65). Sa kabuuan ng kuwento, ang magkaibigang sina Ino-Dactu at Mahamut ang malimit magkasama, kaya mainam na kilalaning mabuti ang pangunahing mga tauhan at suriin muna ang mga literal o tekstuwal nilang kahulugan sa kuwento sa pamamagitan ng pagsipat sa operasyon ng dungan sa pagitan nila.

Pilyo si Ino-Dactu, ang sampung-taong gulang na bida ng alamat. Anak ng datung Bisayang namumuno sa isang tribu sa panahong pre-kolonyal. Panahon itong madalas daw mandambong ang mga Moro, mga kontrabida sa kuwento. Mapagsarili (independent) minsan ang bata, dahil naglalayas na lang bigla nang hindi nagpapaalam sa mga magulang. Pero ang pagiging layas niya ang di-sadyang nagligtas sa kaniya mula sa mga Moro—dahil nang makabalik siya sa kaniyang bayan, wala na ang mga residente at ang mga magulang niyang pinuno ng pamayanan. Sa lakas-ng-loob hanapin ang mga kalaban, pinamamalas ni Ino-Dactu ang taas ng dungan, sa kabila ng pagiging munting bata.

May mga katangian si Ino-Dactu na taglay na niya bago ang trahedyo. Mabarkada, lalo kung naghahanap ng kakutsaba sa mga kalokohang gagawin. Lapitin din ng mga kaibigan, at kusang tinutulungan ng iba (agad siyang iniligtas at ginabayan ni Mahamut pauwi sa kanila, kaya marahil, may kumpiyansa kaagad ang tagak sa bata). Walang takot ang paslit na maabutan ng gabi sa gubat. Tuwing nababato, nagbabali ito ng kawayan, nambabato ng maaamong hayop, naghahanda ng patibong sa sinuman o anumang makursunadahan. Sa puntong ito, makikitang kinikilingan siya ng mga espiritu. Kasama ng pabor ng mga bathala ang biyayang nasa porma ng mga kaibigang kaniyang naiimpluwensiyahan. Hindi niya minana mula sa ama ang mga tagasunod. Nagkaroon siya ng sariling mga kapanalig, na nagpapamalas ng lumalakas niyang dungan. Bagama’t namamana ang pagiging datu, hindi ganito palagi ang kaso dahil maaaring maging

batayan ang kayamanan o kagitingan (Simbulan 17). Kahit taglay ang mga kinakailangang katangian, tatanggi ang bata sa pagiging datu.

Mapagpasiya si Ino-Dactu, pero nakukulayan ang pagsipat niya minsan sa sitwasyon, lalo kung sangkot ang mga Moro. Bunsod ito ng karanasan ng lahi niyang madalas nabibiktima ng pananalakay ng mga ito (ang punto-de-bista ng bida ay tulad ng sa kuwentista nitong si Juana, na Bisaya rin). Mula sa pagiging makulit, biglang naging seryoso ang bata nang dambungin ang kaniyang bayan. May kontra-Morong kiling ang tanong niya sa tagak nang makita mula sa malayo ang mga bangkang paalis sa isla nila sa Visayas:

- ¿Serán moros? – preguntó Ino-Dactú con cierto temor.
- Pueden serlo – musitó la garza imperceptiblemente.
- ¿Irá a saquear mi poblado? – volvió a interrogar el niño con inquietud.
- Llevan la dirección opuesta. (Gurrea “La Leyenda del Cama-cama” 116)

Palagay daw ba ng tagak, Moro ang sumalakay. Sagot nito sa bata: maaari. Sunod na tinanong ng bata kung nandambong ang mga tinataya niyang pirata. Sinagot ng tagak na sa pasalungat na direksiyon ang patutunguhan nila. Hindi agad sumagot ng “oo” ang tagak sa hinalang wala pang batayan. Pero sa huli, mabibigyang-katwiran ang kutob ni Ino-Dactu at mapagtitibay ang bias niyang kontra-Moro.

Sa kabila ng kapilyuhan, likas ang kabutihan ni Ino-Dactu. Nang sumobra ang kakulitang hindi na kinaya ng nasasakupan (*subjects*) ng ama, humingi ito ng paumanhin at hindi naging mapagmataas. Mapagbigay din siya sa mga pinamumunuang mga hayop, partikular sa kokatu. Napalampas ng bata nang ipilit ng kokatu na panatilihin ang makulay nitong plumahe, kahit maisasangkalan ang pagkukubli (*camouflage*) nito noong gabing lansihin nila ang sultan. Hinintay niya ang kokatu bago lumayag kahit gusto na itong iwan ng ibang hayop na nais makatiyak na hindi sila aabutan ng mga Moro. Nang sumama ang loob ng kokatu dahil natapyas ang plumahe nito ng palaso ng mga kawal ng sultan, pinuri ito ni Ino-Dactu bilang pampalubag-loob at pagtangkilik sa ambag sa misyon nilang iligtas ang ina. Maaaring may espesyal siyang trato sa kokatu dahil nakikita niya ang sarili dito. Kapuwa sila mahilig manggaya ng mga tunog upang mangursunada.

Pero hindi lahat ay kasing-suwerte ng kokatu sa pagiging kaibigan ni Ino-Dactu, dahil sumpungin din ang batang mainitin ang ulo. Nang malamang takot sa tubig ang mga unggoy na dating kasama niya lagi sa kalokohan, minaliit niya at kinutya ang mga ito. Itinakwil niya at isinumpang bibiktimahin sila sa susunod. Tinapakan niya ang buntot ng babaeng unggoy. Nasigawan niya at napalayas ang kuwago nang sabihin nitong

kahangalan ang anumang pagtatangkang baliktarin ang itinakda ng mga bituin at kapalaran ng ina ni Ino-Dactu na maging bihag. Hahantong ito sa kolaborasyon sa sultan ng kuwago; kakalap ito ng mga datos para sa una upang magapi ang pangkat ni Ino-Dactu. Hindi si Ino-Dactu ang nakabawi sa ina mula sa kamay ng mga Moro, kundi ang pinsang si Hamabul. Matapos nito, sa paghiling sa mahiwagang mga perlas ni Mahamut, tinangka naman ng naturang butihing anak na iligtas ang ina mula sa karamdamang di-malunasan. Sa kabila ng pananalig sa kapalaran (*fatalism*), maaaring sumugal—ang espasyo para sa interbensiyon ng tao sa kapalaran (Aguilar 74); at ito ang ginawa ni Ino-Dactu sa “hangal” na pasiyang iligtas ang ina—ang isa sa mga usaping sumusulol sa pagiging subhetibo at emosyonal ng batang prinsipe—pero sa parehong tangkang mapaginhawa ang ina (mula sa pagkabihag ng sultan at sa pagkamatay sa karamdaman), hindi nagtagumpay ang batang hari.

Dalawang ulit lang humiling si Ino-Dactu sa kapangyarihan ng perlas ni Mahamut: una, para sa kaligtasan ng kaniyang ina sa malubhang sakit at ikalawa para sa pagtransporma sa kanya para maging tagak. At sa dalawang beses na ito, walang hindi sumablay dahil hindi tapat na natupad ang kondisyon ng bathala ng mga ibon hinggil sa salamangka ng kuwintas: kung umaga inihahagis ng tagak ang perlas, dapat itong masalo ng agila; kung gabi, kuwago naman dapat ang makasambot nito. Sa unang hiling, bulag ang agilang nahagisan ni Mahamut; sa ikalawa naman, bilang paniniyak, nagtiyaga silang maghintay at makatiyempo ng agilang nasa kabataan nito. Pero huli na nang masunggaban nito ang perlas na nahati at nagbunga ng transpormasyon ni Ino-Dactu bilang tao-tagak.

Kapuwa may kinalaman sa pag-ibig ang dalawang hiling: para sa ina ang una, para sa tagak na magiging kabiyak ang ikalawa—dalawang pagkakataong hinangad ni Ino-Dactu na makasama ang mga pinakatatanging babae sa buhay niya. Kambal na kamalasan ang kinahantungan ng parehong naisin: namatay ang ina, at hindi lubos ang pagbibihis-tagak ni Ino-Dactu, bagama’t naging maligaya naman sila ni Mahamut. Inisyatiba ng tagak ang lahat ng pagtulong kay Ino-Dactu, maliban sa nabanggit na dalawang hiling—tanda na unang minahal ng tagak ang bata. Maaaring tingnang mas dalisay ang pag-ibig ng prinsipe sa ina³ dahil hangga’t maaari, gusto niyang siya ang personal na magligtas dito. Sa ikalawang pag-ibig kung gayon, tila naunang mapagtanto ni Ino-Dactu ang pakinabang ng tagak bago mahulog dito ang kaniyang loob. Tahimik lang siyang iniibig ni Mahamut sa simula, lalo at alam nitong bawal ang pag-iibigan ng ibon at ng tao. Natutuhang mahalín ng bata ang tagak nang malaman ang tungkol sa mga perlas at nang mapansin ang katangian ng mga tagak na wala sa tao—nakalilipad sila at hindi nalilimitahan ng kakatwang mga patakaran.

Dahil layas, masasabing mahilig maglakbay ang batang hari. Kung kabiyak ang tagak, marami siyang lugar na mararating. Kung siya mismo ang tagak, mas makakapaglakbay

siya nang hindi umaasa sa kabiyak. Higit pa, hindi siya maoobligang tanganan ang responsibilidad na pamunuan ang pamayanang pamana ng ama. Ang “sakit nga turumanon” ay espiritwal na sakit na natatamo ng mga hindi nagpapatuloy sa mga tradisyong buhat pa sa kanilang mga ninuno—nilalagnat at sumasakit ang ulo ng mga tumalikod sa nakagisnan, at isang ritwal ang lunas para dito (Magos 67). Nadama ito ni Ino-Dactu bago maging tagak, at inakalang papanaw na siya matapos maghingalo. Pinahiwatig ng pananaig niya sa naturang sumpa (promise/curse) ng kaniyang angkan, na kinakatigan naman siya ng amaing bathala ni Mahamut sa kabila ng hindi pagpapahintulot nitong maging ganap siyang tagak.

Maituturing na may kalidad ng isang pinuno si Ino-Dactu. Determinado, hindi sumusuko at hindi nakalilimot. Bata, pero nangahas hanapin at harapin ang sultan kung kailangan. Minamaksimisa niya ang kalakasan at kahinaan ng mga tauhan niyang hayop. Sasabak mag-isa kung maaari para sa inaasam, nariyan man o wala si Mahamut. Bagama’t musmos, ipinamalas ni Ino-Dactu na marunong siyang lumugar at sumugal. Sa pamumuno niya sa mga hayop, nagpakita siya ng awtoridad at hindi siya basta-basta tumitiklop sa pakikipagtalo para sa pinapalagay niyang makabubuti sa lahat—at sa kaniyang sarili. Sa pamumuno ni Hamabul sa kanilang tribu, hindi naging sakim sa kapangyarihan ang batang prinsiphe, pero bunsod din ito ng pansariling interes niyang lumaya sa responsibilidad. Alam niya ang gusto niya, at ito ang tinatamasa niyang kalayaang kumilos ayon sa kapritso. Hindi rin siya basta pumapayag lang sa lahat ng sasabihin ni Mahamut. Kung pagnanais ng kasarinkan ang nagtutulak sa mga kilos ng bata, pag-ibig naman ang sa tagak. Dahil sa pagmamahal na ito, hindi laging kinukunsinti ng tagak ang kapritso ni Ino-Dactu, lalo kung ipahahamak nito ang bata. Nagsilbi si Mahamut bilang “foil character” sa ilang pagkakataon dahil napatitingkad ng tagak ang ilang katangian ni Ino-Dactu. Nang nagtangka si Ino-Dactung pagbintangan ang mga Moro dahil sa sinapit ng kanyang tribo, nagsilbing obhetibo at alternatibong tinig si Mahamut nang sagutin nito ng “maaari” ang subhetibong tanong ng bata, kahit pa nagtagumpay sa huli ang “pusta” ni Ino-Dactu. Sa mga palitan nila ng mga kurukuro, mahihinuhang may tagisan ng dungan sa pag-uusap.

Ang naging kuta nila ay tahananang nasa itaas ng puno—na ginagamit lamang sa Kabisayaang pre-kolonyal tuwing may digmaan (Scott 60). Matapos ayusin ang treehouse, saka naisipan ni Ino-Dactu na tanungin ang pangalan ng tagak, bago ito magpatawag ng pulong ng mga hayop. May pinahihiwatig na suspetsa ang sunud-sunod na pagtatanong ng bata sa bagong kaibigan: ano ang pangalan, sino ang nagbigay ng pangalan at paano naibigay ang pangalan. Nagpakilala si Mahamut, sinabing “mabango” ang kahulugan ng pangalan, dahil isinilang siyang kapiling ng mga rosakaya ganoon ang ipinangalanan sa kaniya ng amaing bathala ng mga ibon.

Kung bahagi man ng—o nakapailalim sa—mas makapangyarihang dungan ng naturang butihing bathala ang inaanak nitong si Mahamut, maaaring walang masamang hangarin at di-sinasadyang penomenong usug ang nangyari nang naging perlas ang mga luha ni Ino-Dactu. Dahil nakahihigit ang dungan (maaaring dulot ng edad dahil tinatawag niyang *hijo* si Ino-Dactu), nahigop ng tagak ang lakas ng bata. Nang manghina rin si Ino-Dactu dulot ng pighati, tuluyan siyang nagpahinga, bago naiyak. Umaangkop sa eksenang ito ang paglalarawan sa itaas ng usug, lalo at sa mga ganitong tagpo, nahihilo, inaantok o namumutla ang mas mahina, sa paligsahan ng mga dungan (65). Matapos makatulog ng bata, saka umagos ang mga luha (maituturing na mga butil ng dungan) na naging bukal ng pambihirang kapangyarihang may-kondisyon ni Mahamut. Pero sa panahong naging mainipin si Ino-Dactu at ginustong siya mismo ang maghagis ng mga perlas, tumanggi ang tagak at sinabing upang magkaroon ng bisa, dapat ilunsad mula sa tuka niya ang perlas.

Hindi magiging perlas ang mga luha ng batang hari kung wala ang pagpapala ng bathala ng mga ibon kay Mahamut: na kung makahanap ang tagak ng magtuturing sa kaniyang bayani dahil sa kabutihang ipinamalas, tatangis ang napaglingkuran niya at magtatahi ang mga luha ng kuwintas ng mga perlas. Tutuparin ng mga perlas ang hiling ng tagak, kung makakamit ang kondisyon. Maaaring kaya tinulungan si Ino-Dactu ni Mahamut ay upang magamit ng maibiging tagak ang biyaya ng amaing bathala. Pero hindi ginamit ng tagak ang pribilehiyong ito sa pansariling kapakinabangan, at hindi rin magagamit kailanman gustuhin dahil limitado ang bilang ng perlas. Ang kauna-unahang pagkakataong inihagis ito ng tagak ay sa sandaling tatamaan na ng palaso si Ino-Dactu. Ang nakasalo sa perlas ay ang walang kamuwang-muwang na mapamahiing kuwagong ayaw tumulong kay Ino-Dactu. Lingid sa kaalaman ng kuwagong kasapakat ng sultan na naging bahagi ito sa kinakailangang hakbang ng ritwal upang magkaroon ng bisa ang perlas na nagligtas sa nakaaway nitong bata.

Hindi perpektong entidad si Mahamut, kaya hindi siya nakababagot dahil komplikado siyang karakter. Minsang pumalya ang kutob niya nang pagsuspetsahan niyang mang-aagaw ng kapangyarihan si Hamabul. Natunugan nilang nagrerekluta ito ng mga tauhan at nagpaparami ng mga armas. Malalaman sa huli na wala sa hinagap ni Hamabul ang pagsunggab sa pamunuan. Niligtas niya ang tiyahing reyna at tinangkang iluklok ang tagapagmanang anak ng kaniyang tiyuhing pumanaw. Hindi pinabayaan ni Hamabul ang nasasakupan, kahit pa tinitingnan niyang si Ino-Dactu ang nararapat mamuno sa mga ito. Pero dahil pinili ng batang hari ang pag-ibig sa mahiwagang tagak, ipinagpatuloy ni Hamabul ang makatarungang pamununo. Natapos ang kuwento sa di-mailarawang ligaya ni Ino-Dactu, ng kabiyak niyang si Mahamut at mga anak nilang cama-cama.

PAGKILALA SA KAIBIGANG TAGAK

Mailulugar sa kasaysayan ang natunghayang tekstuwal at literal na pagbasa sa panahong pre-kolonyal: Malaya pa ang mga Bisaya at naisasabuhay pa ang etimolohikong kahulugan at “sayá” ng kanilang pangalan, na ayon sa pag-aaral n Francisco Ignacio Alcina ay “happy man, pleasing and of good condition” (Gonzaga 14). Sa panahong nagaganap ang kuwento, maaaring sariwa pa ang ugnay nila sa mga ninunong mandirigmang Sri Visjaya mula Sumatra. Ang “Sri Visjaya” ang isa pang pinagninilayang pinagmulan ng salitang “Bisaya” (Bautista 197).

Tumulak ang naratibo nang pumasok sa buhay ng batang Bisaya ang nagsasalitang tagak, isang banyagang entidad na maaaring kumatawan sa babaylan dahil nagsisilbi itong ugnay sa mga bathala. Katumbas ng “babaylan” sa Tagalog ang “katalonan” na hinalaw sa “katulungan,” dahil tumutulong ito sa mga espirital na pangangailangan, na siyang isa sa maraming serbisyo at silbi ng tagak sa batang Malayo. May pagtinging mas nakukumbinsi ng mga babae ang mga panginoon at mas kanais-nais para sa mga bathala; ang babaeng pari din ang pinagsasaluhang panrelihiyong simulain (religious genesis) ng mga Malayo (Santiago 5-6). Hindi rin kapos sa tagapamagitan babae ang kristiyanismo dahil nasa katauhan ito ni Maria. Halos nagkakahawig ang paniniwala ng mga Espanyol at ng mga katutubo dahil sa kulto ni Maria; nagtatagpo sa mga islang Bisaya ang dalawang sistema ng paniniwalang magkamukha ang saligan (Aguilar 37). Hindi nalalayo ang karanasang Sulod (o Tumanduk) ng Panay. Napagsasama nila ang mga gawi ng kinagisnang relihiyon sa katarating na katolisismo dahil hindi ito kumontra sa katutubo nilang kultura at halos pareho ng prinsipyo: may baylang tulad ng mga prayle na tagapamagitan ng magkakaibang mga daigdig (Locano 111).

May mga ipinakita ring kilos at pasiya si Mahamut na tila halaw sa gawi ng engkanto: may nakursunadahang tao, binihag ang bahagdan ng dungan nito, at inibig hanggang makumbinsing maging kabiyak at maihiwalay sa mga tao—na kung tutuusi’y ikinikinilos din ng prayle. Naririto ang ilan pang pinagsasaluhang katangian ng prayle at engkanto: madalas itong nag-iisa, ginto ang buhok at maputi ang balat, makapritso o hindi mahulaan ang gusto, nagpapatupad ng mga batas na maaari nilang labagin pero pinarurusahan ang mga hindi sumusunod sa patakaran (Aguilar 33-34). Matatagpuan pa rin ang mga kababanggit na paglalarawan kay Mahamut: mag-isang ipinanganak dahil hindi napisa ang mga kasabayang itlog, maputi ang balahibo, tila banal ang tinig kaya agad nabihag ang loob ng batang sinagip nito mula sa bunganga ng buwaya, at nagsilbing ugnay ng bata sa bathala ng mga ibon. Tulad ng babaylang may anting-anting at prayleng gumagamit ng rosaryo upang ipagdasal ang karaniwang tao, hindi miminsang ginamit ni Mahamut ang kuwintas sa “panalangin” sa amaing bathala—na siyang tutupad o tatanggi sa hiling, depende sa kahinatnan ng perlas.

Maihahalintulad ang pangngibabaw ng tagak sa buwaya sa paglupig ng prayle sa *nono*,⁴ sagradong buwayang kinatawan ng mga ninuno (Aguilar 43). Sa ganitong mga tagpo, napagtitibay ang lehitimisasyon ng kapangyarihang prayleng (friar power) nagsilbing angkla ng kolonyalismo. Sa pagtatanghal ng lakas ng prayle, inaakala ng mga katutubo na kaalyado na ng mundo ng mga espiritu ang mga Espanyol (35) at mas makapangyarihan ang dungan ng mga ito kaysa tamawo o mga anito—naeengkanto kung gayon ang mga nakokolonisa (44). Naiipit sa dalawang mundo ang mga naeengkanto kaya kailangan nilang pumili. Ganito kalimitan ang dinaranas ng mga katutubo nang kaharapin ang bagong kapangyarihang prayle, habang tinatangang panghawakan ang nakagisnang mga bathala at espiritung sagrado sa kanilang mga ninuno. Kaya tuwing ipinag-uutos ng prayleng putulin ang punong tahanan ng tamawong kinatawatan ng mga katutubo, nakikiusap ang mga ito sa nagagambalang lamanlupa na huwag sila ang pagbuntunan ng galit dahil hindi nila pinili ang pilit na ipinagagawa ng prayle. Parurusahan ng tamawo ang prayle, o mangngibabaw ang prayle at mapalalayas ang residenteng tamawo—kailangang pumusta ng mga katutubo kung kanino iaalay ang katapatan nila. Bunsod ng tunggaliang ito ng mga puwersa, naipapayahag sa lengguwahe ng sugal ang nagbabanggaang pakikitungo ng mga katutubo sa mga kolonyalista (46-47).

Kung tutuusin, ang paglalayas ni Ino-Dactu ay isa mismong sugal dahil hindi niya alam kung mapapabuti o mapapahamak siya sa kahahantungang *terra incognita*. Maihahalintulad ito sa pangangahas ng mga tinaguriang “*indocumentado*” (walang dokumento)—na ikalawa sa kategorisasyong pangmisyonero ng mga prayle. Kristiyano at di-kristiyano ang una at ikatlo, pero mas tinatayang kumikiling ang nasa gitna sa huli (Lucero *Bayan* 79). Ipit ang indocumentado sa nag-uumpugang bato ng panginoong asendero at pamahalaang nagbabawal sa pagparoon at pagparito nang walang papeles. Ang kahinaan ng gobyerno sa pagpapatupad ng batas ay sinasamantala ng asendero at indocumentado—dahil nangangailangan ng lakas-paggawa ang una, samantalang nagbabakasakali ang huli na matatagpuan nito ang kapalaran sa ibang lupain (Aguilar 128-129).

Nagiging biswal at kapana-panabik ang kosmikong digmaan at tagisan ng kapangyarihan sa partikular na sugal: ang sabong. May subersiyong madulas dito dahil pumupusta ang mga nanonood sa pula o sa puti. Kinakatawan ng pulang *dejado* ang mga katutubo at ang puting *llamado* naman ang mga kolonyalista—pero lingid marahil sa kaalaman ng mga Espanyol na pula ang sumisimbulo sa nakahihigit na tapang at lakas ng mga katutubo. Hindi talunan ang pula dahil maaaring tumaya rito at manalo. Sa pagsasama sa sabungan ng Espanyol at katutubo, may pagkakataong maging lehitimo ang awtoridad ng una at maging subersibo ang huli sa pagdiriwang ng katotohanan at guniguni (47-49).

Marahil, ang pagsambit ni Mahamut—na inaanak siya ng bathala ng mga ibon—ang isa sa mga dahilan kung bakit itinayâ dito ni Ino-Dactu ang tiwala niya. Kaysa pumusta sa sariling lakas (dahil hindi makaugnay sa pamayanan niya), sumugal ang batang Malayo sa ibong inaanak ng bathala para tumaas ang tsansa ng kaligtasan ng ina. Sugal din ang pasiya niyang maging tagak: Tatanggapin ba siya ng bathala ng mga ibon? Tatanggapin pa rin ba siya ng kaniyang tribu, sa kabila ng pagtatakwil sa pagiging tao? Mamahalin pa rin ba siya ni Mahamut? Pero nakikinita na ng bata ang sagot, kaya kalkulado ang pagpusta: Itinatakwil ang mga layas, lalo ang mga kumakalas sa tradisyon ng kanilang pangkat, kaya marahil handa na si Ino-Dactu sa inasahan niyang pangongonsensiya ni Hamabul. Hanggang ngayon, negatibo ang tingin sa mga lumilisan sa kinagisnang tahanan, tulad ng mga nangangagahas lumabas ng bansa upang guminhawa sa panahon ng pandaigdigang diaspora (Lucero *Bayan* 80). Pumabor sa mga hangarin ni Ino-Dactu ang mga taya niya sa simula at wakas ng kuwento: Nang sumugal siyang maglayas, nahanap niya si Mahamut. Nang magpahayag siya rito ng pag-ibig at pumustang papayagan siya ng amain nito, hindi naging madali ang pag-angkop, pero nagkaroon sila ng pamilya at naging tagapagmana ng kapangyarihang prayle ni Mahamut ang mga cama-cama.

Kung tutuusin, maituturing na layaw ang hinahanap ni Ino-Dactu, kung gagamitin ang ipinahihiwatig ni Reynaldo Iletto nang bungkalin niya ang kahulugan ng *kalayaan*. Ayon sa paliwanag ni Rafael sa ginagayon ni Iletto, hinalaw ang “kalayaan” sa salitang-ugat na “layaw,” na kadalasang tinatamasa ng batang walang inaalala, dahil magulang nito ang bahala. Ipinapalagay kung gayon na walang tigil na magbibigay ang padrino o magulang para patuloy na malibang ang anak sa kapritso. Kinikilala habang pinapakupas kung gayon ng kalayaang ito ang pag-iral ng hirarkiya, at hindi ang pagwawakas sa pagpapasustento (*dependency*) ang ipinapalagay, kundi ang kaganapan (*perfection*) nito. Sinasalamin ng kalayaan bilang pagpapasustentong maringal ang mas masaklaw na diskurso ng paghaharayang nasyonalista—mula sa punto-de-bista ng iba’t ibang uri. Kung ang kaligtasan sa makamundong pasakit ay nakamtan ng mga kristiyano sa pagpapasakop sa kabutihan ng Diyos (12), nakamit naman ni Ino-Dactu ang kalayaan sa awa ng bathala ng mga ibon. Sa pagtakas niya sa mga tungkulin at batas na pinagtibay ng mga tao, maipapalagay na mapupunta at magpapasaklaw siya sa batas ng mga tagak—upang matamasa ang inaasam na mobalidad, o karapatang makalipad.

Kasiyahan ang wakas ng kuwento, sa pagpapalagay na natutong makalipad si Ino-Dactu sa sariling pakpak—alusyon sa inaasam na kasarínlan. Pumapatungkol ang wakas ng kuwento sa yugto ng kasaysayan kung saan inilipat ang pagmamay-ari ng kapuluan mula sa isang kolonyalista tungo sa isa pa—may sumpa ang bagong amaing Amerikano na igagawad ang kasarínlan sa panahong nakatatayo na ang Pilipinas sa

sarili nitong paa. Kasabay na nagbagong-mukha ang mga ahente o inaanak, nabuwal na ang katolikong bathala ng mga ibon at napalitan. Kung gayon, kukupas ang kapangyarihang prayleng kinatawan ni Mahamut, mamanahin ito ng cama-cama at aayusin nang bahagya hanggang maging kapangyarihang mestizo. Gagamitin ito sa pagpapahina at pangingibabaw sa tinitingnang latak ng nakalipas na sistema. Dahil supling din sila ni Ino-Dactu, tatalikuran ng mga cama-cama ang ipinundar ng mga nuno nila, tulad ng pagbitiw ng ama sa tradisyon ng kaniyang tribu. Pero may mga bagay na nakagawiang hindi na mababago, makakalimutan at maiiwan sa nakaraan, tulad ng pagkamuhi ng mga Bisaya sa mga mortal nilang kaaway—ang mga Moro.

ANG NATATANGING KAAWAY

Kung hatiin ang kuwento sa tatlong yugto: panahon ng kawalang-malay, ng kapinsalaan, at ng kasarinlan. Ang transisyon mula sa una tungo sa ikalawa ay idinulot ng mga bagong kakilala: ang kaibigang tagak at ang kalabang moro, na nagpatindi ng suliranin (*conflict*) sa kuwento.

Sumama agad si Ino-Dactu sa kaibigan, pero sa serye ng mga tanong ng bata, madaramang may himig ng paghihinala sa adyenda ng ibon. Halos katunog ng “Mahamut” ang “Mahoma” at “Mohammed”—mga baryasyon ng pangunahing propeta ng mga Moro. Nawala rin ang hinala matapos ibahagi ni Mahamut sa Malayo ang pinagmulan—at hindi nabanggit ang Jolo. Posible ring isa sa pinagkunan ng suspetsa ng Bisayang prinsipeng hinggil sa katapatan ni Mahamut ay ang insidenteng sumagot ito ng “maaari,” imbes na kumatig ng “oo” hinggil sa pagka-Moro ng mga piratang hindi naman nila inabutan. Mahihinuhang tila pinahihiwatig ng awtor, sadya man o hindi, na ang puwede lang magsabi ng alternatibong pananaw hinggil sa mga Moro ay ang mga kakampi ng Moro, mga Moro mismo—o ang propetang saligan ng mga ito. Nababahiran kung gayon ang unang pagbasa na obhetibo ang tagak, at mapagkakatiwalaan ang pagsisiyasat at pagsipat nito. Nakadagdag din marahil sa kapanatagang-loob ng bata ang pahayag ni Mahamut na amain niya ang bathala ng mga ibon. Hindi ito nalalayo sa pagpapakilala ng mga prayleng sugo sila ng diyos. Ang pagpapakitang-gilas ng mga ahente ng kani-kanilang panginoon ang nagpapatibay ng kapangyarihan ng among kinakatawan nila. Lapastangan ang hindi sasamba sa diyos nila—tulad ng mga Moro.

Hindi nagawang masakop ng mga Espanyol ang mga teritoryong Muslim sa kapuluan, kaya ginatungan ng mga dayo ang pagkamuhi sa mga Moro ng mga dati nang kaaway ng mga ito. Upang makapanghati at makapaghari,⁵ pinatingkad ng mga Espanyol ang alitan sa pagitan ng mga Bisaya at mga pangkat etnikong Muslim—isang

rehiyonalismong kinasangkapan ng mga mananakop; nakaugat ang rehiyonalismo sa pananalakay sa mga baybaying-dagat ng Panay ng mga pangkat-etniko (tulad ng mga Sama at Tausug) mula Mindanao (Lucero 68-69). May ilang tala kung paano nagsusumbong sa gobernador-heneral ang mga katutubong prinsipalyang nagnanais lang diumanong mabuhay bilang sibilisadong Kristiyano, pero sinasalakay (*raid*) sila ng mga Moro. Tinitingnang “positibong epekto” ng mga pananalakay ang konsolidasyon sa nasasakupan ng mga naturang prinsipalya (Gonzaga 33).

Noong ika-16 na siglo, talamak na ang pang-aalipin dahil ito ang pangunahing pinagkukunan ng mga lakas-paggawa para sa “spice trade.” Jolo ang pangunahing rehiyonal na palengke ng mga alipin; ayon kay James Warren, ang bulto ng lumalaking populasyon dito ay binubuo ng mga bihag na inangkat. Ang mga bansag ng mga Tausug para sa mga alipin—“banyaga” (dayuhang hindi Muslim) at “Bisaya” (Kristiyano mula mga isla ng Visayas)—ay nagpapakita ng pangunahing pinagkukunan ng mga ito at ng pagmumula ng mga ito sa labas ng lipunang Tausug (Salman 62-63). Hindi lang mga Moro ang nananalakay at nang-aalipin, dahil ayon kay Alcina, ipinahihwatig ng mga pakikidigmang Bisaya na kailangan ang pambibihag ng mga banyagang ilalahok sa kanilang ekonomiyang lokal (Junker 339). Hinayag sa *Aginid* at “Bisaya Patronymesis Sri Visjaya” ang ringal ng “pangayaw” o pandaragat para makahanap ng bihag—larawan ng lahi ng mga mandirigmang malayo sa imahen ng mga mapayapang mga Bisayang lumilikas kapag inanunsiyo na ng kalembang ng mga kampana ng Simbahan ang pagdating ng mga manloloob na Muslim (Bautista 201). Nilalayan ng mga giyera noon ang pagkamal at pamamahala ng tao, hindi ng teritoryo (Scott 153)—pang-aalipin, hindi pananakop. Maaaring alipin ang “komunidad” na nasa ilalim ng ama ni Ino-Dactu.

Sa pagliligtas ni Ino-Dactu sa ina, hindi nangahas ang batang salubungin nang harapan ang sultan, dahil alam marahil ng Bisaya na mas nakararami ang hukbo ng mga Moro. Nakahihigit ang mga talim mula Sulu, kaysa mga tangan ng mga Espanyol—nahuhuli ang kalidad ng mula sa Kabisayaan (Scott 148). Bukod sa pagiging lamáng sa sandata, alam nina Ino-Dactu na mas mataas din ang dungan ng sultan, kaya kailangang kumabit sa kapangyarihan ng mga ninuno ng mga Moro. Nang gayahin ng kokatu sa wika ng Jolo ang tinig ng mga ninuno ng sultan, bilang pagpapatupad ng atas ng batang prinsipale, hindi lang simpleng panggagaya ang naganap. Kumabit ang kokatu sa dungan ng mga ninunong Moro upang pakinabangan ang kapangyarihan nito. Hindi ito naiiba sa sinasabi ni Aguilar na pag-usal ng mga babaylan ng mga praseng Latin na naririnig nila sa mga prayle, sa pagtatangkang gamitin ang mahika ng mga dayo. Maaaring kilalaning akto ng subersiyon ang pangungupit na ito (50-51). Dagdag pa, ang unang limang pahina ng banal na kasulatan ng mga babaylan ay mga guri-guring (*scribblings*) nasa Latin, sinusundan ng mga Kastila at Bisayang sulatín (Cullamar 21). Hindi

problema ang pakiki-kabit o pangungupit⁶ sa kapangyarihan (*tapping into power*) ng iba (*other*) o ang singkretikong paniniwala lalo na kung napaglalatapat ang mga relihiyong ito at may agarang materyal na pakinabang namang mapapala (Bautista 130).

Mula “sa diskurso ng digmaang panrelihiyon” (Lucero *Bayan* 69), ipinagpatuloy ng mga Amerikano ang paggatong sa alitang Indio (Kristiyano) at Moro, at dinagdagan ito ng dimensiyong ekonomiko; itinuring na “lipunang [hindi] umuunlad at teritoryong dayuhan” ang mga lupain ng mga Muslim sa Mindanao (Constantino 34). Para sa mga Amerikano, ibang lahi sa mga Filipino ang mga Moro, (Scott 6) lalo at maraming suson ang kanilang pagkakabukod (*otherness*): una, sa pagiging Muslim at ikalawa, sa pag-iwas sa impluwensiya ng mga kolonyalistang Espanyol (Salman 60).

Nang matapos ang digmaan sa huling mga buwan ng 1898, nagkaroon ng negosasyon sa pagitan ng Estados Unidos at Espanya tungkol sa mga kolonyang pakakawalan ng huli. Kabilang na sa usapan ang Cuba, Puerto Rico, Guam, at ang Luzon, at hindi agad napagpasiyahan ang hinggil sa Visayas at Mindanao. Nang hindi mapanatili ng Espanya ang kaayusan sa Visayas, nagpasiya ang mga Amerikano na marapat nang isuko ng mga Espanyol ang nalalabing mga kapuluan ng Pilipinas; at dahil boluntaryong nagpasailalim sa Amerika ang Gobyernong Probisyonal ng Negros sa Visayas (Aguilar 179), sa tinaguriang Probinsiyang Moro na lamang natagalang malubos ang pag-angkin ng Amerika sa Pilipinas at pagiging bago nitong mga panginoon ng kapuluan.

Si General Leonard Wood ang nadestino sa Mindanao, kung kailan nagkataong sabay ang re-organisasyon ng emperyo ng Estados Unidos at ang pag-asta nitong kilabot ng talamak na pang-aalipin (*slavery*). Inatas kay Wood ang mga Muslim na bahagi ng Mindanao at Sulu para ipatupad ang mga batas na magwawakas sa pang-aalipin. Itinakda na ng gobyerno bilang krimeng maaaring patawan ng parusa hanggang dalawampung taong pagkakabilanggo ang pag-mamay-ari ng mga alipin, pangangalakal sa mga ito at pananalakay para makabihag (Salman 99). Nagpakitang-gilas ng lakas si Wood noong 1902 nang 150 Muslim ang napatay niya sa Jolo. Noong 1906 naman, tinambangan ang ekspedisyong militar ng heneral, at nang malagay sa alanganin, pinuruhan niya hanggang magapi ang mga Moro. Pero nangamoy ang 600 mga Morong lalaki, babae, at bata na napatay—para sa mga Amerikano, nadungisan ng madugong insidente ang bandila nila (Golay 111-112). Naipakita sa hakbangin ni Wood, ang turing sa Morong isa lang sa maraming pangkat na makakasangkapan⁷ para sa administrasyong kolonyal, at hindi para mabigyang-kapayapaan ang mga nasa kapuluan ng Pilipinas.

ANG TAGAPAGMANA NG TAGAPAMAGITAN

Kung susumahin, ipinakita ni Aguilar sa *Clash of Spirits* ang pagkakaroon lagi ng dalawang pangunahing mga puwersang nasa tunggalian o negosasyon, ugnayan o relasyon. Sa unang tingin, tila kinakatawan ang mga ito ng tambalan ni Ino-Dactu at ni Mahamut. Sa panahong pre-kolonyal, mga babaylan at mga espiritu. Sa kolonyalismong Espanyol, ang pinagsanib na babaylan-espiritu at kapangyarihang prayle. Sa panahon ng Amerikano, ang tambalang katutubo-katoliko at mestizong protestante, matandang piyudalismo ang una at pausbong na kapitalismong mason⁸ ang huli. Ang mga cama-cama ang kongkretong produkto ng mga talaban ng naturang mga puwersa. Kung si Mahamut ang ahente ng bathala ng mga ibon, ang prayle ay ang sa Espanyol at ang mestizo ang sa Amerikano. Pinadudulas ng mga ahenteng ito ang ugnay ng bathalang ibon sa katutubo. Pinamana ng tagak ang kakayahang maging tagapamagitan sa cama-cama, pero dahil nga may pinagmanahang ama, tatalikdan ng cama-cama ang magulang at hihiling sa bagong bathala ng mga ibon na pasilungin ito sa mas malawak nitong pakpak. Kinakatawan ni Mahamut ang tinawag ni Aguilar na kapangyarihang prayle (friar power), ang naging angkla ng kolonyalismong Espanyol. Taglay naman ng cama-cama ang kapangyarihang mestizo (mestizo power) na instrumental sa pagpasok at pagpapatuloy ng kolonyalismong (hanggang neo-kolonyalismo) Amerikano.

Ang pagiging tagapamagitan ng mag-inang tagak at cama-cama ay sumasagisag sa mga elit na namamahala sa nakabababang uri, para sa ikasisiya ng kolonyalistang bathala. Ang kadalasaang pagtingin sa elit ay ang pagkakaroon nito ng batayang katangian: ari-arian (mayaman), lahing pinagmulan (mestizo), katungkulan (prinsipalya) at pinag-aralan (ilustrado), pero tila masyado itong mapanlahat, dahil mas komplikado pa ang pinagmumulang bukal ng pagiging elit (Cullinane 9). Isa marahil sa nalalampasan ay ang institusyon ng kasal na nagkokonsolida sa kapangyarihan ng mga uring nakatataas. Ipinagbabawal ang pagsasama ng tao at tagak; samantalang kasalanan para sa Simbahan ang kasal ni George Sturgis, mula sa isang kompanyang Amerikano, kay Josefina Borrás, Filipinang mula sa angkang Espanyol (Legarda 305). Sa Maynila—kabesera ng pamahalaang kolonyal ng Espanya—naganap ang protestanteng ritwal bago pa mapagtagumpayan ng mga Amerikano ang digmaan laban sa mga Espanyol. Sinasagisag ng kasal na ito ang pagpasok ng kapitalismo sa Pilipinas na kolonya pa noon ng Espanya. Kontrobersiyal ang kasal noon dahil ipinagbabawal ng mga prayle ang anumang ugnayan sa mga protestante. Para sa mga katutubo, senyales ang naturang kasal na nagkakaroon na ng lamat ang kapangyarihang prayle at nag-iba na ang tinatangi ng mga espiritu (Aguilar 25-26) at tila mayroong panibagong alternatibong imbakan ng kapangyarihan, maliban sa mga

nakukupit (*tap*) nila mula sa Simbahang Katolika (62). Tapos na ang mga sandaling naangkin ng *reduccion* ang kolektibong dungan ng mga katutubo (45), dahil nang dumating ang mga kapitalistang mason, tila napuruhan ng kapangyarihang mestizo ang kapangyarihang prayleng naliligaw, naghigingalo ang dungan at kumukupas ang kapangyarihan (165). Kung nadurog ang kapangyarihang prayle sa kasal ni Sturgis at Borrás dahil ang protestanteng ritwal ang nagbigkis sa kanila, nakalas naman ng perlas ni Mahamut ang kapangyarihan ng mga Malayo kay Ino-Dactu. Nangibabaw kung gayon ang kalooban ng bathala ng mga ibon, at ipinamalas na nakahihigit ito sa kapangyarihan kompara sa mga bathalang Malayo. Samantala, nadaig ng dungan ni Ino-Dactu ang sumpa (promise/curse) ng at sa mga ninuno dahil nakaligtas siya sa binanggit kaninang *Sakit nga Turumanon*, at maaring napatibay ng insidente ang hinala ng bata na kumupas na ang pagtatangi ng mga espiritu sa tribu niya. Nilabag ng mga ipinagbabawal na pag-ibig na ito ang tradisyon at naghain ng mga bagong posibilidad.

Kung ang mga pag-iisa (*merge*) ay parang relasyon ng mga kinatawan ng nasyon at ng pamahalaan, ang kasunod ng kabanata ni Ino-Dactu (Malayong prinsipal) at Mahamut (prayleng Espanyol) ay ang kina Borrás (mestizang Filipina) at Sturgis (kapitalistang Amerikano)—mestizong mula sa dalawang angkan ang anak ng una, komplikado na ang sa huli. Sa kaskaho ng kawalang-katiyakang ito, may isang nagtatangkang pambansang identidad na nasa dulo ng dila pero hindi masambit. Ayon kay Rafael, ang artikulasyon ng isang pambansang identidad ay animo nababahiran ng pag-aasam at pangunguna sa pagsibol ng iba pang identidad sa ibang dako. Hanggang matapos ang unang hati ng ika-20 siglo, minumulto ng naturang artikulasyon ang pormasyon ng identidad ng Filipino—na tumindi ang pagkakabitak-bitak dulot ng magkasunod na pandirigma at pangongolonya ng Estados Unidos. Naiipit ang identidad sa nananahang mga sistemang padrino: isang pamanang Kastila-Kristiyano at isang puwersang intitusyonal ng “demokrasyang kolonyal” na Anglo-Amerikano. (107)

Nagsanib ang dalawang padrining dayuhan sa kasal ni Sturgis, na maaaring tingnan bilang “puting-pag-ibig” (*white love*). Ani Rafael, puting-pag-ibig ang termino niyang pantakip sa “benevolent assimilation,” polisiya ng mga Amerikano na humubog sa ideolohiya at praktikang kolonyal at mala-kolonyal. Gantimpala sa pagiging masunurin ang sumpa (promise/curse) ng kasarinlang politikal. Sinisiyasat ng puting pag-ibig ang matalik na relasyon ng nasyonalismo at kolonyalismo, na tila nag-aambag sa paglaladlad ng isa’t isa. Sumpa ang puting pagmamahal na bahagi ng kasaysayang palaging dumarating mula sa kinabukasan at nagtataglay ng bagong mga porma tulad ng modernisasyon, kaunlaran, pangigingibang-bayan, globalisasyon at mga naiibang pormasyong panlipunan tulad ng “overseas contract workers” at “Filipino

Americans” (xi-xii). Mas bukas sa pagtanggap ng pag-ibig na ito ang mga “di-sibilisado” dahil hindi pa sila nababahiran ng impluwensiya ng Espanyol at elit sa kapatagan (33). Mas madaling nahúli ni Mahamut si Ino-Dactu kaysa pag-angkin ni Sturgis kay Borrás. Namangha na ang mga katutubo sa una, kaya namayani ang kapangyarihang prayle, pero nahigitan at nalampasan pa ito ng mestizong kapangyarihan.

May kaunting mga pagbabago lang sa estratehiya ng prayle at ng mestizo, at kani-kanilang mga amain. Imbes na sikilin at lipulin, pinaamo ng mga mestizo ang populasyong natibo (sa ngalan ng panginoong Amerikano). Nagiging tila pangangasiwang-tahanan ang imperyalismong nagbubuo ng relasyong sentimental sa pagitan ng kolonyalista at kolonisado, kung saan magulang ang una imbes na amo, at anak (*infantilized*⁹) ang huli imbes na alipin (Rafael 54). Imbes na pangngalan, maaaring maging pang-uri sa pananalitang kolokyal ang “magulang,” na nangangahulugang mapanlamáng sa kapuwa, o di kaya’y sakim—tumpak na paglalarawan sa bagong amaing kolonyalista. Bagama’t nakababata si Borrás, hindi agad magugulangan ni Sturgis ang mestizang may kakayahang makipagtagisan ng dungan, hindi katulad ng mga katutubong nakasalalay sa deskarte, taktika, at iba pang abilidad na hindi komprontasyonal, tulad ng pangungupit ng kapangyarihan at pakikipaglaro (*dalliance*) sa mga engkanto o prayle; ang relasyon sa mga prayle ang nakita noon ng mga katutubo na paraan sa paglutas ng tanong ng kapangyarihan, pero sa huli, bitbit nito ang krisis sa identidad (Aguilar 43). Sa panahon namang ang mga mestizo—na bunga ng pinatungkulang relasyon—na ang makikipagrelasyon sa iba (other), kailangan nilang salungatin ang panginoong pinaglingkuran ng kanilang mga magulang, tulad ng haka-hakang gagawin ng cama-cama, sakaling nagpatuloy ang kuwento. Kung pagsasamahin sa iisang kategorya ang cama-cama at si Borrás dahil pareho silang mestizo/a, baka maaaring maging sagisag ng makulimlim na kalagayan ng identidad ang sinasabing komplikadong supling ng mestiza at mason: maagang nabiyuda si Borrás at hindi tumagal sa mundo ang anak nilang si Pepin (Legarda 314). Pero nananalaytay ang kapangyarihan at nagpapanibagong anyo lang ito, kaya hindi mauubos ang mga cama-cama at mga Pepin—at may antas ng kalayaang tinatamasa ang mga kauri nila, tulad na lang nina Isidro de la Rama at Juan Araneta na may kani-kaniyang engkantong Mahamut—si Yawa ang sa una, si Sota ang sa huli. Tatalakayin nang detalyado ang dalawang mala-engkantong entidad na ito at pambalanang kahulugan nila mamaya.

Sa pagbunsod ng kapitalismong mason, nagkakaroon na ng dimensiyon ng uri (class)—isang salik na esensiyal sa pagkamal ng kapangyarihan at pagpapataas ng dungan. Mapapanatili lang ng elit ang pamamayagpag sa kolaborasyon nito sa nakapangyari. Napagtitiyag ng mga nasa itaas, sa proseso, ang katanyagan at natatagpuan sa bagong

rehimen ang mga pamamaraang ekonomiko, militar, at pampolitika upang masupil ang pananawagan para sa radikal na pagbabago ng mga nasa ibaba. Iniingatan ng mga elit ang katayuan nilang nagpapahintulot sa kanilang magsalita para sa at tungkol sa nacion (Rafael 10-11), pero mabuway ang relasyon ng mga mestizo maging sa nasa itaas. Sa pagsangkot nila sa papalit-palit na sirkulo at pag-linang ng malapit na relasyon sa mga bukal ng lakas, hindi sila magpapalamon at magpapatali sa mga kapangyarihan sa ibaba o sa itaas (165-166), pero maaaring tumaya sa Faustiing kasunduan sa mga “yawa” o mga “sota.”

Sa pambalanang anyo nito, may tangkang pagbubura sa pangalan ng makapangyarihang bayan, si Nagmalitung Yawa. Nakapagpapalindol siya ng santinakpan at nakalilikha ng bahaghari ng dugo at, tiyak, nakapaninindak ng mga prayle. Bunsod nito, hinamak ang ngalan niya at sinambit upang mangahulugang “diyablo,” kaya may mura na “pisting yawa.” Hindi nalalayo sa sinapit ng mga “buyung,” natatanging katawagan para sa pinakadakilang maalamat na mga datu mula sa epiko. Upang hamakin ang mga tumutunggali sa reduccion at iba pang pamamaraan ng kolonyalismo, ginamit ng mga prayle para pumatungkol sa “tulisan” o “remontado” o “infieles” ang terminong dati’y nagbibigay-pugay sa mga pinuno at mga bayani ng mga katutubo (Lucero *Bayan* 13-14). Interesante rin ang pambalanang anyo ng “sota,” manok na tila “hybrid” na inilalahok sa sabong. Magkaiba ang kulay ng mga binti, o mga mata, o mga kuko. Halimbawa, may mga soting puti ang kanang binti at kulay abo (gray) ang kaliwa. Itinuturing na pampasuwerte ang mga sota at mas mataas ang tsansang manalo. May nagkakatugmang katangian ang pambalanang “yawa” at “sota” sa tiyak na entidad na sina Yawa at Sota, dahil kalahok ang mga ito sa sabong ng dungan.

Mabuway ang katapatan ni Isidro de la Rama—alanganing kaibigan-kaaway ng mga Espanyol, pero hindi rin tahasang kakampi ng mga api. Nabalot ng alamat ang pagkatao niyang mahiwaga para sa mga Indio, mestizo at Espanyol: May mga sabi-sabing may sungay raw si de la Rama tulad ng diyablo. Nagbenta raw ito ng kaluluwa kay Yawa, ang panginoon ng mga gubat ayon kay Alcina. Kaya raw ito yumaman, dahil napasusuka niya ng lakas at salapi ang krusipihong nilalatigo niya gamit ang buntot ng page. Higit pa sa pakikipagkasundo kay Yawa, si de la Rama raw mismo si Yawa at hindi niya naranasang mamatay. May haka-hakang ang “erehe” na ito ang nakapagpayabong at nakapagpalakas sa opensiba sa mga pundasyon ng Katolisismo (Aguilar 160-164). Sa epiko ng mga Sulod, si Nagmalitung Yawa¹⁰ ang huling asawang inagaw ni Labaw Donggon mula sa mga kalabang tamawo, at ang pinakamakapangyarihan sa lahat na si Saragnayan ang inagawan ng bida (Jocano 112-113). Tila katunggali subalit kapantay kung gayon ni de la Rama ang bayani ng mga Sulod.

Tulad ni de la Rama, nagsimula ring kumalat ang mga mito hinggil sa pakikipag-ugnayan ni Araneta kay Sota. Nagsusumamo dati ang mga katutubo para sa masaganang ani kay Lalahon, ang diwang pre-kolonyal na nananahan sa Mt. Kanlaon, na minsan ding nagpapadala ng mga pesteng balang (Scott 79). Pinalayas si Lalahon ni Sota, ang entidad na mukhang Espanyol at may katawang kalahating puti at kalahating itim. Nakalampas din sa pagiging asawa ni Araneta si Sota—tipo raw ng Sota si Araneta. May mga paniniwala ring munting puting espiritu si Sota, o may kinalaman sa puting unggoy na nabihag ni Araneta. Maniobra ng “serye ng diplomatikong mga pambobola” ni Araneta ang pagsuko ng mga Espanyol sa mga Amerikano (Aguilar 173-174). Siya rin ang nagkumbinsi sa mga kababayang tanggapin ang soberanyang alok ng Amerika dahil mapapakinabangan ito (Cullamar 42). Nang maging kalihim ng agrikultura, kinausap si Araneta ni Zoilo Mauricio at hiniling na sumama muli sa rebolusyon. Tinanggihan ni Araneta si Mauricio at ipinagbigay-alam sa mga Amerikano ang paaanyaya sa kaniya ng dating kasama (49). Ang Kastilang kapangyarihang si Sota ang nagpakitang maaaring mag-alangan ang simpatya ng dayo—maaaring sa katutubo o sa ibang banyaga (Aguilar 178).

Sa huling bahagi ng ika-20 siglo, naipakita ang pagkakaisa ng mga mestizo at Indio sa iba’t ibang mga diskurso mula kay de la Rama hanggang kay Papa Isio, lider ng mga babaylanes (Aguilar 169) na lumampas na sa pangungupit ng kapangyarihan at tumangan na ng armas (163); pero hindi nagtagal ang inaakalang pagkakaisa nang punuan ni Papa Isio ang kawalan na naiwan ng kapangyarihang prayle. Tinangka niyang magpanukala ng teokratikong gobyernong kasalungat ng proyektong sekularisasyon ng mga asendero (182). Tinapatan ni Araneta ng kapangyarihang mestizo si Papa Isio nang kumbinsihin niya ang lider ng mga babaylan na walang mararating ang kanilang ipinaglalaban at dapat magbaba na sila ng armas. Inalok si Papa Isio ng posisyon sa gobyerno. Matapos bumigay, inilibot si Papa Isio at ipinagmalaki ng pamahalaan ang pagkakahuli sa kaniya. Nilitis siya at hinatulan ng kamatayan (Cullamar 65). Sa paglilingkod sa kolonyalismong Amerikano lalong nakapagpalakas ng impluwensiya at nakapagpataas ng dungan si Araneta dahil nagtagumpay siyang makaangkop—isang bagay na hindi nagawa ng mga babaylanes (Aguilar 173).

Napabilis ng mga mestizo ang interbensiyong Amerikano sa mga isla ng Visayas na hawak pa noon ng mga Kastila. Mga asendero ang kusang sumulat sa nakadaong na barkong pandigma ng Amerika sa Iloilo. Hiniling ng sulat mula sa Gobyernong Probisyonal na ipasailalim ng Amerika ang isla at ipagtanggol ito mula sa mga dayuhan, na para bang hindi dayuhan ang Amerika at para bang ito ang pinakamataas na datu na sumbungan ng mga naaapi at sumasaklaw sa sanlibutan. Pumayag ang

Estados Unidos at sinabing magkakaroon pa ng mga pag-uusap at limitasyon. Walang muwang ngunit kalkuladong sugal ang ginawa ng mga asenderong (Aguilar 179) sanay na, lalo at nakikipagsugal din sila sa kawalang katiyakan ng kalikasan sa panahon ng paghahasik ng binhi (106).

Kompara sa Espanya, mas naalagaan at napagtibay ng Amerika ang mga tagapamagatang elit na ito. Naging hinog ang kondisyon para sa pagkakaroon ng pambansang oligarkiya na mula sa supling ng mga mestizong panginoong may-lupang sumibol sa huling bahagi ng ika-18 siglo. Napasakamay nila ang mga munisipyo at pambansang opisina, at nakontrol sa kalaunan ang aparatong pambatasan at ang ilang bahaging pampangasiwaan at panghukuman. Nasa monopolyo rin nila ang mga simbolikong rekurso para sa pagharaya ng pagkabansa. Naging tagapagsalita sila ng nacion, lalo kung sangkot ang relasyon nito sa Estados Unidos. Dahil naniniwala silang katumbas ng makauring interes nila ang makabansang interes, ipinapalagay nilang ang buhay at siglang politikal nila ang nagpapasiya ng mismong pag-iral ng Pilipinas (Rafael 107-108).

MESTIZO: PAGSUSUMA NG PAGSASAMA

Ang mga mestizong tulad ng cama-cama at mga asenderong natalakay ay nabibigyang-kapangyarihan ng mga pinagbuhatan nilang mga entidad. Nagkakaroon sila ng mobilidad at iba pang kapasidad na hindi makakamtan ng mga taal na katutubo. Maisasagisag na marahil ang lahat ng akses at pribilehiyong tinatamasa ng mga mestizo sa pagkakaroon ng mga bahaging pantao at pantagak ng duwendeng cama-cama. Sa usapin ng pagpili ng pagpanig, tuliro o nalilito rin marahil ang mga mestizong doble o higit pa ang identidad—maging ang wika. Naiipit sila at pumapagitna, pero madalas na kikiling sila sa kung ano ang tinataya nilang kapaki-pakinabang. Hindi sila maipipirmi ilang salin man ng dugo, ilang lahi man ang taglayin tulad ng cama-camang mailap, hindi agad mahuhuli ang kanilang alamat.

Kuwadrang kuwento ang “La Leyenda del Cama-cama,” dahil nakapaloob ang mismong naratibo sa isa pang naratibo. Magkasabay ikinukuwento ng awtor ang nangyayari sa paghahanap nila ng bulaklak para sa Birhen at ang paghahanap ni Ino-Dactu sa ina—panahon ng kolonyalismong Espanyol ang una, pre-kolonyal ang huli. Kung may dalawang kalahok sa paligsahan ng dungan sa nakalipas, mayroon din sa kasalukuyan ng kuwento—sa pagitan ni Juana at ng Tagapagsalaysay na ibinatay ni Gurrea sa pitong taong gulang na sarili. Ipinangalan niya ang mga karakter sa kaniyang pamilya—nasa kuwento ang mga kapatid ni Gurrea: sina Ricardo, Carlos, at Luis.

Tulad ng pag-iisa ni Ino-Dactu at Mahamut, Araneta at Sota, de la Rama at Yawa, nagiging iisa ang tinig ni Juana at ng Tagapagsalaysay. Kasabay ng pagsasanib na ito ang pagsasama ng katutubong panitikang oral at ng maikling kuwentong umuusbong at yumayabong pa lang sa panahong inilimbag ang *Cuentos de Juana*.

Kapag nag-iisa (merge) ang dalawang entidad na hiwalay dati, mahirap nang malaman kung alin ang kanino, kaya hindi maipipirmi bilang kinatawan ng Tagapagsalaysay si Mahamut, at ni Juana si Ino-Dactu. Pinagsasaluhan ng batang amo at ng yaya ang mga katangian. Tulad ni Mahamut, tagapagbigay ng paliwanag si Juana—na katulong ng Tagapagsalaysay, hindi sa espiritwal na mga bagay sa diwa ng katalonan at babaylan, kundi sa praktikal na mga bagay. Sa lahat ng kuwento sa koleksiyon, ang nagtutulak kay Juana upang magkuwento ay ang mga pagkakataong humihingi ng paliwanag ang Tagapagsalaysay sa mga pangyayaring mahiwaga para sa kaniya. Tulad ni Ino-Dactu, Bisaya si Juana, kaya ang mga puwersang humubog sa kamalayan niya ay siya ring bumuo sa lenteng ginagamit sa pakikipagsapalaran ng batang prinsipse sa daigdig. Tulad naman ni Mahamut, may kapangyarihan ang Tagapagsalaysay—na mas piyudal kaysa banal. Pero sa kabila nito, mataas ang tingin ng Tagapagsalaysay kay Juana at may tiwala ang bata sa dunong ng yaya. Parehong bata ang Tagapagsalaysay at si Ino-Dactu na nakadepende sa kanilang tagapangalaga. Sa kabila ng mga pagkakaiba at pagkakatulad, ang mga nasa loob at labas ng kuwento ay salik sa diskurso ng pagka-Filipino. Pati ang pinagbubukalan ng lakas ay nagbabago—sa nakapaloob na kuwento, kuwintas na anting-anting; sa kuwentong nagkakahon sa kuwento, abaloryo na ang perlas dahil rosaryo ang sisidlan ng kapangyarihan; at sa labas ng kuwento (ang ngayon at ang dito) baka kalansing na ng pera ang pinagkukunan ng lakas. Pero nagbuhat ang lahat ng talakayang ito kay Juanang nagtahi, hindi lang ng kuwintas na alay sa Birhen, kundi ng mismong mga kuwento.

Tila karaniwang pangalan ang Juana dahil ito rin ang pangalan ng tagapangalaga ni Pepin, anak ni Sturgis at Borrás (Legarda 314). Ang Juana namang katulong ng Tagapagsalaysay ay binigyan ng palayaw na Baltimore, na siya ring pangalan ng armadong barkong pandigma ng mga Amerikano na lumaban sa armadang Espanyol sa Cavite (Gurree 169). Makulit at may diwang pusong tulad ni Ino-Dactu ang pilyang si Juana—nakapagsasalita ng Kastila, pero nagpapanggap na hindi nakaiintindi nito tuwing napapagalitan sa mga pagkakamali (170). Sa “Filipinas: Auto historico-satirico” dulang kasama sa antolohohiya ni Gurree na tinipon ni Alvares Tardio, naghuhuntahan ang Inang Espanya, Tio Sam at Filipinas, at sa pakikipagpalitan nila sa Kasaysayan, may mga nauungkat na kolonyal na polisiya at iba pang usaping pambansa. Ang awtor mismo ay produkto ng kulturang Filipino, Amerikano, at Espanyol: isinilang sa Negros, mula ang angkan sa Espanya, Katoliko, at Anglo-Amerikano ang edukasyon

(Alvarez Tardio 4-5), pero ihinandog niya ang *Cuentos de Juana* sa ama at sa Pilipinas (Lucero *Kritika* 110).

Ang palitan ni Juana at ng Tagapagsalaysay ay tagisan ng dungan dahil sa bawat pagtugon ng yaya sa tinatanong ng amo, sumusugal ang yaya. Mapapasama ba siya o mapabubuti sa paraan at nilalaman ng pagsagot niya? Ikagagalit ba ng Tagapagsalaysay kung pagbibigyan niya ang kapritso ng bata o sasagutin ang mga tanong nitong hindi pambata? Mapapansing hindi niya kusang ibabahagi sa Tagapagsalaysay ang suliranin, halimbawa, ng pamayanan niya sa pag-asang tutulong ito. Nagkukuwento lang siya hinggil sa kung ano ang inuusisa ng Tagapagsalaysay. Literal ding umiwas si Juana sa tubuhan sa umagang namitas sila ng bulaklak para sa Birhen, dahil maaaring may maabutang eksenang hindi kaaya-aya sa mga mata ng Tagapagsalaysay. Nang pag-awayan nina Ricardo at Carlos, kung totoo o hindi ang duwendeng cama-cama at hiningi ng mga ito ang palagay ni Juana, hindi siya nangahas sumagot at nagkunwaring may laman ang bibig, dahil natatantsa niya ang kahihinatnan kapag may pinanigan siya. Sumusugal din siya tuwing ginagawa ang nakaugaliang pagpapanggap na nakikinig siya sa ipag-uutos ng amo, pero hindi rin pala niya ito gagawin. Hindi siya nakadarama ng pagbaba ng pagkatao tuwing nasasampal, dahil para sa kaniya, karapatan ito ng mga amo. Naniniwala siya sa operasyon ng dungan at alam niya ang paligsahan-huntahang lalahukan niya. Kung isasalin sa Filipino ang kuwento, tiyak na magiging mestizo din ito at mahahaluan ng mga salitang angkat sa Espanya at Amerika. Taglish ang dimensiyong lingguwistika ng identidad na mestizo. Kumikilos ang nagsasalita ng Taglish sa gitna mga wikang kolonyal at bernakular habang kasabay na pinupukaw at winawasak ang hirarkikal na relasyon sa pagitan ng mga ito (Rafael 167).

Mismong ang salitang “Filipino” o “Pilipino” ay maituturing na mestizo. Una itong tumukoy sa mga Espanyol na ipinanganak sa Pilipinas. Sinaklaw ni Rizal sa pagka-Filipino ang *criollo*, *mestizo*, at *Indio*. Filipino ang itinawag ng mga Amerikano sa mga dinatnan nila sa kapuluan (Scott 7), kabilang ang mga Espanyol na nanatili sa Pilipinas (Simbulan 40), pero hindi kasama ang mga inaakalang pagano at Moro (Salman 60). Hindi katutubo sa tinubuang lupa nila, o sa lugar ng kanilang mga magulang ang unang Filipino. Samantala, sa huling dekada ng ika-19 siglo, kabilang na sa lahing ito ang sinumang nakadarama ng matinding koneksiyon sa *patria*—mahirap kung gayon maging ganap ang pagkakatugma ng Pilipinas at Filipino dahil kapuwa sa labas nagbuhat ang dalawang terminong ito na minumulto ng kolonyalismo. Nahahati sa “aspirasyong asimilasyonista” at “ambisyong separatista” ang konsepto ng nasyonalismo (Rafael 7-9). Laganap ang tinatawag ni Anderson na “nasyonalismong opisyal”—masugid na pagsasanib-puwersa ng nasyon at emperyo na sinasakatuparan sa Pilipinas ng mga mestizong elit. Karamihan sa kanila ay dating mga anti-kolonyal

na rebolusyonaryo. Agad napagtanto ng mga itong mapakikinabangan nila ang sekularisasyong binebenta ng Amerika, kaya may alitan sila sa mga prayle, ang atrasadong kinatawan ng Espanya (107-108). Kilala ang mga mestizo sa kasaysayan ng rebolusyonaryong nasyonalismo at kontra-rebolusyonaryong pamahalaang kolonyal ng ika-19 siglo. Ang mga punong arkitektong ito ng tambalang nacion at pamahalaan (*nation-state*) ay mismong bakas ng mestizo nitong pinagmulan (166).

Naitala sa komplikadong kuwadradong kuwento ni Gurrea ang ganitong kasalimuot na karanasan ng pakikipaglaro (*dalliance*) ni Ino-Dactu kay Mahamut na nangitlog at nagbigay-buhay sa mga cama-cama. Nangungulit ang mga mestizong duwendeng ito, hindi lang sa haraya kundi maging sa mismong lipunang Filipino. Maituturing ang kapilyuhan ni Ino-Dactu at ni Juana bilang “pamumusong o diwa ng mapaglarong panunuligsa o espiritu ng karnibalisasyon” (Tiongson 305). Naglalakwatsa, pumupusta, at nagsusugal. Pero baka hindi na sila mahilig sa sabong, at mas malimit silang magpuyat sa mahusay na casino, na ang may-ari ang tunay na liyamado dahil mautak sila kung mamahala. Ayon kay Anderson, pinagbibigyan ng may-ari ng casino ang mga suki. Bunsod ng kagalingan ng mga nagka-casino at ng basbas ng kalangitan ang bawat panalong may pangako ng kasaganaan; samantalang kamalasan at katumalan ang sanhi ng bawat pagkatalo. Anuman ang kahinatnan, babalik at babalik sila tulad ng nakagawian sa demokrasyang kasike. Sa huli, naririyang lang at mananatili ang may-ari ng casino at ang mga nagpapatakbo nito (224-225). Tumaya si Gurrea, at may mga pumupusta rin sa kanya, at sa ngayon hindi pa maaninag kung sino ang mag-uui ng jackpot—dahil hindi basta maikahon ang *Cuentos de Juanas* bilang kathang kolonyalista. Maingat ang paglalarawan ni Gurrea kay Juana, sa Tagapagsalaysay at sa pinagsaluhan nilang alamat. Mula pa sa mga ninuno ni Juana ang kuwentong nakarating sa atin at pinapaksa ng pag-aaral na ito, pero pinakikinabangan at pinagninilayan sa layuning mahanap ang sariling nag-iiba ng sisidlan sa bawat sandali, kaya tila kasing-ilap ng cama-cama.

Kung muling babalikan ang kuwento at aatasan ng natatanging mga simbolismo ang mga entidad na nakatatanda sa cama-camang mestizo, maituturing na kinakatawan ni Hamabul ang tradisyong napagkakamalan ni Ino-Dactu na masama o lipas na; samantalang isinasagisag ni Mahamut ang ahente ng dayuhang impluwensiyang umaastang walang kinikilingan at maalalahanin sa ikabubuti ng lahat, lalo at may dalisay at dakilang pag-ibig ito para sa batang Malayo. Ang katutubong si Ino-Dactu naman ang kumakatawan sa mailap na identidad ng Filipino—na naiipit, ngunit nagpapasiya para sa sarili sa gitna ng transisyon ng nagbabagong mga panahon. Ang mestizong cama-cama ang tagapagmana ng tulirong identidad na ito. Kinakatawan ng “pagkakaibigan” ni Ino-Dactu at Mahamut ang pakikipagrelasyon ng katutubo sa

mga kolonyalista mula sa Kanluran na sumasalamin din sa mga pantasya ng bata na makalipad at makawala sa lipunang tao. Maaaring katulad ng dinanas ng batang hari at daranasin ng mga supling nitong cama-camang mestizo ang karanasan ng ilustradong si Ibarra nang tuksuhin ito ng multo ng paghahambing¹¹ na naniningil, ayon kay Hau, ng mapanghatol-sa-sariling pagtunghay sa suliranin ng kaawa-awang kolonyang Pilipinas salungat sa espiritwal at materyal na mga tagumpay ng mga Europeong nacion. Dahil sa pagmumultong ito, napilitan si Ibarang magpanibagong-tatag ng pag-ibig sa patria (96-97). Metapora para sa tinatayang problema ng nasyonalismo ang multo ng paghahambing, dahil sa makasaysayang pagsasakonteksto ng pagtatatag ng mga nacion, hindi maiwasan ang pagkokompara (99). Ang pagkokompara ng sarili sa tagak ang nagtulak kay Ino-Dactu na maghangad at patuloy na maghanap ng sariling tila hindi na matatagpuan—at ito na ang pamana niya sa mga supling na cama-cama, na nabubuhay sa “galak” na mapanlinlang at hindi maipaliliwanag ng mga salita.

TALA

¹ Isinakonteksto ni Lucero (2013) ang kahalagahan ni Gurrea at ng Cuentos sa kritikal na tradisyon ng Panitikan ng Pilipinas na nakasulat sa Espanyol. Noong ika-26 ng Setyembre 1896 siya ipinanganak sa asyenda nila sa La Carlota, Isla ng Negros, kung saan na rin siya lumaki bilang mestizang nag-aral sa sistema ng edukasyon sa ilalim ng mga kolonyalistang Amerikano. Unang inilimbag ang antolohiya ng mga kuwentong ito sa Madrid noong 1943, at nagkaroon ng ikalawang edisyon noong 1955. Sang-ayon kay Lucero, “palimpsest” ang Cuentos ng kasaysayan ng Pilipinas dahil pinupunuan ng antolohiyang ito ang mga puwang sa kasaysayang pampanitikan ng Pilipinas at ipinapakita ang tagpuan at tunggalian ng kosmolohiyang katutubo at naratibong tradisyong moderno; napagsasanib ang kamalayang katutubo sa anyo ng maikling kuwentong naipakilala kay Gurrea sa edukasyong kolonyal ng mga Kano. Sa pagpapakita ng pananaliksik na ito sa tindig ni Gurrea laban sa gahum ng kolonyalismo—sa kabila ng pagiging mestizang may edukasyong Kano—mainam na isaalang-alang ang hinaharaya niyang nacion.

² Kung paniniwalaan ang pagbabalangkas ni Salazar sa kasaysayang Filipino at paghahati ng mga ito sa “pamayanan,” “bayan,” at “bansa,” nagkamalay si Gurrea sa yugtong nasa gitna (1588–1913), kung saan unang lumabas ang terminong nacion na inangat mula sa Kanluran. Ang tunguhin daw nito ay “kalayaan,” samantalang “kasarinlan” ang layunin ng bayan (33). Kahit tingnan ni Salazar ang nacion bilang Kanluraning konsepto ng mga ilustradong “elit,” hindi nangangahulugang “elit” nang konseptong ito. Sa papel na ito, nagpasiya ang mananaliksik na maaaring maghalinhinan ang bayan at nacion nang hindi nababagahe ng pakahulugan ni Salazar, dahil makikita sa kuwento ni Gurrea na hinahangad ng bidang si Ino-Dactu na makamit kapuwa ang kasarinlan at kalayaan mula sa mga batas ng tao.

- ³ Ang kauna-unahang paghingi ng pabor ng bata sa tagak ay ang pagliligtas sa ina sa karamdamang lampas na sa kakayahan niyang hanapan ng lunas. Bilang pinuno, hindi siya palautos at siya mismo ang gumawa ng kaya niyang gawin. Maaari ding hindi niya pa alam ang tungkol sa perlas noong nabihag ang ina, pero kung pagbabatayan ang karakterisasyon kay Ino-Dactu, malamang na ipilit nito na siya na mismo ang personal na magligtas sa ina alang-alang sa romantisadong karingalan—katangiang ipinamalas rin ng Morong sultan dahil nang malaman nitong niloloko siya ng pangkat ng mga Bisayang pinamumunuan ng bata, nais niyang siya mismo ang personal na tumudla at makapaslang sa pinuno ng mga hayop.
- ⁴ May ganito ring eksena sa *El Filibusterismo* kung saan ibinahagi ni Pari Salvi ang kuwento ng naglalayag na Tsinong inatake ng buwaya. Umusal ng katolikong dasal ang bangkero at, sa ngalan ni San Nicolas, naging bato ang reptilya (Rizal 21-22). Sa mga pagkakataong nakapagpapagaling ang agwa bendita, namamangha rin ang mga katutubo at napagtitibay ang kapangyarihan ng katolisismo (Aguilar 39).
- ⁵ Sa Kristiyanong epikong Biag ni Lam-ang, bida ang Ilocano at kontrabida ang Igorot sa naratibo. Itinuturing na banta ang “mababangis” na katutubong ito dahil hindi sila nasupil at “napaamo” ng mga Espanyol (Yabes 61); pero maaaring mas matindi ang hinanakit sa mga Moro ng mga Espanyol, dahil ginagamit at pinalalaganap nila ang mapanirang bansag sa lahat ng Muslim na “Moro” (Salman 60).
- ⁶ Nang dumating ang mga Amerikano, itinuring nilang kahinaan ang hilig sa panggagaya ng mga Filipino. Likas daw sa mga katutubo ang panggagaya, at kung masasangkot man ang mga ito sa krimen, tinutularan lang nila ang mga gawi ng pinunong mestizong galing sa among Espanyol. Ang pagkahumaling din sa panggagaya ang nag-anyaya sa mga pangangasiwa ng mga puti (Rafael 34).
- ⁷ Sa Amerika, tinangka ng kongresistang si Robert Bacon na direktang mapasailalim ng Estados Unidos ang Mindanao. Pamamahalaan ito nang hiwalay sa Pilipinas upang makapamagitan ang Amerika sa away ng mga Kristiyano at Moro; pero sa huli, lumabas rin ang katotohanang hungkag na pagbibigay-katwiran lang ito. Ang tunay na dahilan kung bakit gustong makuha ang Probinsiyang Moro ay ang pagkatalo ng Estados Unidos sa monopolyo ng goma, at may potensiyal na rekurso at likas-yaman sa Mindanao. Walang ginawang aksiyon ang mga kinauukulan sa mungkahi ni Bacon (Golay 267).
- ⁸ Tinalakay ni Schumacher sa dalawang sanaysay kung paano inilunsad ng mga susing ilustradong mason ng kilusang propaganda ang anti-prayle at nasyonalsita nilang mga proyekto (156-177). Schumacher, John N. *The Making of a Nation: Essays on Nineteenth Century Nationalism*. Quezon City: Ateneo De Manila University Press, 1991. Print.
- ⁹ Sa mga editorial cartoon na tinipon ni McCoy at Rivera, makikitang madalas iguhit bilang batang madungis ang Pilipinas. Dahil sa pagbabandila ng dakila nilang hangarin, nagtataka ang mga magulang na kolonyalistang umaastang pilantropo sa pakikihamok ng mga Filipino, gayong sila na nga raw ang tinutulungan. Tinitingnan ng nakatatandang tiyuhing Sam na suwail ang mga Filipinong paslit. McCoy, Alfred. *Philippine Cartoons: Political Caricature of the American Era, 1900-1941*. Vera-Reyes, Quezon City: 1985. Print. / Rivera, Helen Yu. *Patterns of Continuity and Change: imaging the Japanese in Philippine Editorial Cartoons, 1930-1941 and 1946-1956*. Ateneo de Manila University Press: QC, 2005.

- ¹⁰ Huling napagtagumpayan ni Labaw Donggon si Nagmalitung Yawa mula sa itaas (upperworld), dahil unang naagaw ng bayani sa ibaba (underworld) si Anggoy Ginbitinan mula sa halimaw na si Manaluntad, at sa Handog (daigdig ng mga tao) naman niya nakuha si Anggoy Doroonon mula sa higitang maraming bisig na si Sikay Padalogdog. Ang mga anak ng dalawang naunang asawa ni Labaw Donggon, sina Baranugun at Asu Mangga, ang tumulong upang magapi si Saragnayan (Jocano 112-113).
- ¹¹ Isinalin ito ni Hau mula Castila bilang “demon of comparisons,” pero piniling isa-Filipino ang “spectre of comparisons” na salin naman ni Anderson sa orihinal na “el demonio de las comparaciones.”

SANGGUNIAN

- Aguilar Jr., Filomeno. *Clash of Spirits: The History of Power and Sugar Planter Hegemony on a Visayan Island*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 1998. Print.
- Alvarez Tardio, Beatriz. *Writing Athwart: Adelina Gurrea's Life and Works*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 2009. Print.
- Anderson, Benedict. *The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia and the World*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 2004. Print.
- Bautista, Julius. *Figuring Catholicism: an Ethnohistory of the Santo Niño de Cebu*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 2010. Print.
- Constantino, Renato and Letizia R. Constantino. *Ang Bagong Lumipas*. Trans. Lamberto Antonio and Ariel Borlongan. Quezon City: U of the Philippines P and Foundation for Nationalist Studies, 1996. Print.
- Cullamar, Evelyn Tan. *Babaylanism in Negros: 1896-1907*. Quezon City: New Day, 1986. Print.
- Cullinane, Michael. *Ilustrado Politics: Filipino Elite Responses to American Rule, 1898-1908*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 2003. Print.
- Golay, Frank H. *Face of Empire: United States-Philippine Relations, 1898-1946*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 1997. Print.
- Gonzaga, Violeta Lopez. *Land of Hope, Land of Want: a Socio-economic History of Negros (1571-1985)*. Quezon City: Philippine National Historical Society, 1994. Print.
- Gurrea, Adelina. “The Legend of the Cama-cama.” *Juana's Tales*. trans. Palabrica, Perla B. *Los problemas de traducción del Espanol al Ingles: la traducción de “Cuentos de Juana” de Adelina Gurrea Monasterio*. Diss. University of the Philippines, 1999. Print.
- . “La Leyenda del Cama-cama.” *Cuentos de Juana: Narraciones Malayas de las Islas Filipinas*. Madrid: Impr. de Prensa Espanola, 1943. Print.
- Hau, Caroline Sy. *Necessary Fictions: Philippine Literature and the Nation, 1946-1980*. Quezon City : Ateneo de Manila UP, 2000. Print.

- Jocano, F. Landa. "Lam-ang." Trans. Puno, Rosella and Jean Makasiar. In *Epics of the Philippines*. Castro, Jovita Ventura ... [et al.], eds. Quezon City: APO Production Unit, 1983. Print.
- Junker, Laura Lee. *Raiding, Trading, and Feasting: the Political Economy of Philippine Chiefdoms*. Honolulu: U of Hawai'i P, 1999. Print.
- Legarda, Benito Fernandez. *After the Galleons: Foreign Trade, Economic Change & Entrepreneurship in the Nineteenth-century Philippines*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 1999. Print.
- Lucero, Rosario Cruz. *Ang Bayan sa Labas ng Maynila (The Nation Beyond Manila)*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 2007. Print.
- . "Gods, Monsters, Heroes, and Tricksters in Adelina Gurrea's *Cuentos De Juana*." *Kritika Kultura* 20 (2013): 99-128. Ateneo de Manila UP. 2013. Print.
- Magos, Alicia P. *The Enduring Ma-aram Tradition*. Quezon City: New Day Publishers, 1992. Print.
- Rafael, Vicente L. *White Love and Other Events in Filipino History*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 2000. Print.
- Rizal, Jose. *El Filibusterismo*. Trans. by Leon Maria Guerrero. Quezon City: Guerrero Pub., 1996. Print.
- Salazar, Zeus. "Kasaysayan ng Kapilipinuhan: Bagong Balangkas." *From Wilderness to Nation: Interrogating Bayan*. Woods, Damon, ed. Quezon City: U of the Philippines P, 2011. Print.
- Salman, Michael. *The Embarrassment of Slavery: Controversies Over Bondage and Nationalism in the American Colonial Philippines*. Quezon City: Ateneo De Manila UP, 2001. Print.
- Santiago, Luciano P.R. *To Love and To Suffer: the Development of the Religious Congregations for Women in the Spanish Philippines, 1565-1898*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 1994. Print.
- Scott, William Henry. *Barangay: Sixteenth-century Philippine Culture and Society*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 1994. Print.
- Simbulan, Dante Cantos. *The Modern Principalia: The Historical Evolution of the Philippine Ruling Oligarchy*. Quezon City: U of the Philippines P, 2005. Print.
- Tiongson, Nicanor. "Ang Pusong sa Dulang Tagalog: Panimulang Pag-aaral." *Centennial Lecture Series: Memories, Visions and Scholarship and Other Essays*. Quezon City: University of the Philippines – Center for Integrative and Development Studies, 2001. Print.
- Yabes, Leopoldo Y. "Lam-ang." Trans. Castro, Jovite Ventura. *Epics of the Philippines*. Castro, Jovita Ventura ... [et al.], eds. Quezon City: APO Production Unit, 1983. Print.

Instruktor at gradwadong mag-aaral ng Araling Pilipino si **Arbeen Regalado Acuña** <tildfpp@gmail.com> sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas sa Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Nakatanggap siya ng ilang fellowship at pagkilala sa malikhaing pagsulat at kritisismo. Nailathala ang kaniyang mga gawa sa *Kritika Kultura, Likhaan, Ani, Pingkian* at sa iba pang mga dyornal, antolohiya at zine. “Materials, for Preposterity” ang kolum niya sa Davao Today.